

Анарбекова В., Токтогулов А.

ОТРАЖЕНИЕ КОННЫХ ИГР В ПОМИНАЛЬНЫХ ПЕСНОПЕНИЯХ – «КОШОКАХ» И ИХ ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Анарбекова В., Токтогулов А.

КОШОК ЫРЛАРЫНДА АТ ОЮНДАРЫНЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ ЖАНА АГА ТАРЫХЫЙ СЕРЕП

V. Anarbekova, A. Toktogulov

REFLECTION EQUESTRIAN GAMES IN FUNERAL HYMNS – «KOSHOKAH» – THEIR HISTORICAL ANALYSIS

УДК: 897/4. 373-947.

В данной статье автор рассматривает факты, отражающие конные игры в поминальных песнопениях - "кошоках" и дает им их исторический анализ.

Ключевые слова: эпос, кошок, тулпар, ат чабыш, күлүк.

Макалада автор мектеп окуучуларында сергек жашоого мотивациясын өз учурунда калыптандыруудагы негизги шжана маселелерди ачыктап берген.

Негизги сөздөр: эпос, кошок, тулпар, ат чабыш, күлүк.

In this article the author examines the facts reflecting the equestrian games in funeral hymns - "koshokah" and gives them their historical analysis.

Key words: epic, koshok, tulpar, am chabysh, kylyk.

«Ат адамдын канаты», «Алдыңда атың болбосо, минсе чатың толбосо, айылга барып не пайда?» «Алыска сапар жол жүрсөң, аземдүү жорго ат жакшы»; «Эрге кезек келгенде - экиден күлүк ат байлайт»; «Алыска сапар жол жүрсөң, алчактаган ат жакшы», - делип, улуу эпосторунан, жаңылмач, макал-лакаптарына чейин бул эки нерсеге (ат, камчыга) байланышкан түшүнүктөр арбын. Булардын баары кошок жанрында колдонулат. Мисалы:

Күүлөнтүп күлүк бактырган,

Күүлөнгөн күлүк атына.

Күмүштөн тумар тактырган. (Кошоктор, 1998: 60).

Кыргыз элинин байыркы замандагы жоокерчилик турмушун, кубанычы менен кайгысын, ашы менен тоюн, үрп-адат, шаан-шөөкөтүн, медициналык жана диний көз карашын, ата журтунун географиялык жана эл аралык абалын, элдик оозеки чыгармачылыкта жана тарыхта терең чагылдырылган.

Балдарды 4-5 жашка келгенде эле айырмачка таңып, атка мингизип, толтурмачтап жетелеп үйрөтүшкөн. 7 жашка келгенде аттын кулагы менен тең ойногон. Ал эми мындай нерседен кыздар да куру калган эмес. Алар да жаш кезинен эле атка мингенге үйрөтүлгөн.

«Тулпар тушунда, күлүк күнүндө, ат, аттан кийин жат» деген макалдар төгүн жерден айтылбаса керек. Өзүнүн көчмөндүү турмушунда жана жоокер-

чилик заманда тулпарларды жоого минишкен жана алардын ролунун чоң болгондугун танууга болбойт.

Элибизде “Ат чабышка” катарлаш эле “жорго салыш” ат оюндары да жанаша өнүккөн. Жылкынын жоргосуна карата; чапма жорго, төкмө жорго, урма жорго, кой жорго, жол жорго, - деп бир нече түргө бөлүшөт. Жорголордун бул түрүнүн ичинен чапма жорго менен төкмө жорголорду кыргыздар өтө жогору баалашкан да жорго салыш сыяктуу спорттук тамашаларга ушул эки түрүн калтырышкан. Урма жорго, кой жорго жана жол жорголорго анчалык баа беришкен эмес, кайсы бир убакта жоргонун бул акыркы үч түрүн

Жылкы жаманы жорго болот,

Киши жаманы молдо болот (Макал-лакаптар, 1996: 21) - деп адамдык сапаты төмөн, арымы жок кишилерге карата колдонгон. Жорго тууралуу «Манас» эпосундагы Бакайдын Бозжоргосу, Жаңыл Мырзанын Шырдакбектин Бозжоргосун минип качканы маалым. Ал эми эл арасында айтылып жүргөн кошок ырларынын да жоргону сыпаттаганын жолуктурууга болот.

... Басмайылы коргошун,

Бай атам, башынан минген жоргосун.

Жоргону көрсө кайтпаган,

Жортокко бутун артпаган.

Аргымак көрсө кайтпаган. (Информатор Дунгулова, 2004).

... Долоно эле, булак башына,

Торала эле, кулун байлаган.

Торала эле, кулун энесин,

Болгонум атам тору жорго минип айдаган (Информатор Сопукулова, 2003)

- мында маркумдун тирүү мезгилинде саяпкерлик менен алектенгендиги, жылкы баласын тандап мингендиги жөнүндө баяндоодо.

“Сайыш” же болбосо “эр сайыш” кыргыз элинин өтө эле байыркы жоокерчилик замандагы оюндарынын бири. Эр сайыш тууралуу далилдүү тарых барактарына кайрылсак: эр сайыш эки уруунун же элдин каршылашуусунда бирден эр жүрөк баатырлар жекеге чыгып кармашкан. Катардагы аскерлер ураан чакырып турган. Ал эми убакыттын өтүшү менен эр сайыш да улам жаңыланып олтуруп, чоң аш-тойлордо оюн-зоок катары

пайдаланыла баштаган. Сайыш бай-манаптар атакка, даңка ээ болуу, көңүл ачуу, тамаша кылуу катарында эсептелсе, сайышка түшүп, майып болгон кедей-кембагалдардын үй бүлөсү, урук туугандары үчүн муң-кайгы болгон. Эри сайыштан өлгөн аялдын кошогунда да -

Эңкейиште эр сайган,
Экини катар бир сайган.
Элинен чыгып башынан,
Эрен болуп байге алган...
Эчкирип күндө ыйладым,
Эч кимде болбос бул арман.
Эринен минтип айрылып,

Мен эмеспи үн салган. (Кошоктор, 1998: 253) - деген жоктоодо да мындый окуянын аягы жамандык менен бүтүп, аянычтуу тагдырга туш болгонун сүрөттөдө.

Жамбы атуу-кыргыз элинин эң байыркы замандан берки келе жаткан улуттук оюну. Бизге белгилүү оозеки чыгармаларга караганда, жана Актан Тыныбековдун Кыргызстан илимдер академиясынын кол жазмалар фондусунда сакталып турган кол жазмасында жамбы атмайдын жалпы схемасы мындай;

Он метрче узундуктагы карагайга бир шыр-гыйды улап, башына туура бир кулачтай жыгач тал байлап, ал жыгачтын боорун 10-15жерден көзөйт, бирок, кийизге таш же жылкынын тезегин салат да тиги туура жыгачтын боорлорундагы көзөнөктөргө байлап коет. Танаптар жылкынын куйругунун 5-6 талы менен байланат. Атканда ошол танап кылдары гана атыш керек. Бирок, жамбынын өзүнө ок тийсе, кылдарды үзүп кетет.

Эгер таш же жылкынын тезегинин ордуна кийиз баштыктын ичине чыныгы жамбы салынса, боорундагы көзөнөктөрдүн саны көбүрөөк болуш керек. Эгер, жамбынын өзүнө тийип, кылдары үзүлүп кетип, жамбы жерге түшсө, – жамбыны ыргыта атканга эсеп болот. (Анаркулов, 1991: 56-57).

Жамбы бул күмүштүн же бодбосо башка бир асыл заттын мөрөйгө берилүүчү кичине уютмасы, аны жипке байлап узун шыр-гыйга илип салаңдатып байлап асып коет. Оюндун шарты боюнча ат минип турган киши жипти атып кичине уютманы жерге түшүрүү керек. Бул кыргыз элинин илгертен бери кеңири таралган спорттук оюну. Мурда жаа менен атышса, кийин-кийин мылтык колдонулуучу болду. (Кыргызстандын тулпарлары, 1980: 11). Айрым аш тойлордо жамбы ата турган жигиттерге бул оюнду татаалдаштырыш үчүн жаанын жебелерин жерге тийгизип коюшкан да, жамбыны ата турган жигиттер ат чаап келе жатып жерде жаткан жебелерди катары менен эңип алып анан илинип турган жамбыны ыргыта атыш керек болгон. Маселен, жерге ташталган үч жебенин бирөөсүн эңип кеткен жигит, жамбыны бир эле жолу атууга укуктуу. Ал эми үч жебени тең эңип кеткен жигит үч жолу атканга укуктуу болгон. Албетте, үч жолу аткан жигит

артыкчылыкка ээ болоору белгилүү. (“Эркин тоо”, 2014. №64).

Ошентип, жамбы оюнунда бүгүнкү күндө эл арасында ойнолуп жүргөн тыйын эңмейдин элементтеринин кирип кеткенин да байкоого болот. Тыйын эңмейге албетте, кашы бийик ээрден көрө, кашы жапыз ээр ыңгайлуу болот. Анткени, андай ээрден жерден тыйынды эңкейип алыш анчалык кыйын эмес.

Демек, жамбы атууда ат үстүнөн мылтык атууну өркүндөтө алышкандыгына толук ишенүүгө болот. Анткени, кыргыздар ат мингенди гана жакшы билбестен, мылтык атканды да жакшы билген көзгө атаар мерген эл. Кантсе дагы кыргыз элинин ат оюндары жигиттерди шамдагайлыкка, баатырлыкка өз жергесин көз ирмебей коргоого даяр болуучу патриоттуулукка үйрөткөн мыкты мектептерден болуп келген.

“Оодарыш” же “эңиш” да эл арасынан көп кезиге турган оюндардын бир түрү. Кыргыз жергесинде оодарышсыз өткөн той-тамашалар чанда кезигет. Оодарышка балбан, шамдагай жана ат үстүнө мыкты жигиттер түшөт. Оюнга мингенге көрүнгөн эле аттар жарай бербейт. Минилчү аттар атырылган өкүм жана күчтүү жылкылар болуш керек. Кээ бир аттар күлүк, күчтүү болгону менен жалтаң келет да камчы салмайынча кыймылдабай тура берет. Андай аттар атырылып турган өкүм аттарга алдырып коет. Оодарышка көп минилип, машыгып калган аттар дурус болот. (Бектенов, Мусин, 1978: 89). Тарыхта кыргыз элинде балбандыгы менен таанылган Кожомкул Каба уулу (1888-1953) эңиште мөөрөйдү өмүр бою эч кимге бербегендиги белгилүү.

Түрк элдеринин фольклордук булактары аркылуу бул баатырдык мелдеш согуш майданында жоокерлер найза, кылыч, айбалта, күрсү менен чабышып, алар жарактан чыккандан кийин аргасыздан кол менен жылаңач кармашууга өткөндөн келип чыкканын билебиз. Ошол себептен көчмөн сактар, кыргыздар, түрк уруулары ат үстүндө кармашты баалуу аскер прикладдык каражат катары колдонушкан. Буга далил катары анын эпикалык жанрда чагылдырылышынан баамдасак болот. Жусуп Мамайдын «Семетей» дастанында чоң уруштун башында баатырлар кармашын алыстан найза сайыштан баштап, жакындап келип, кылыч-айбалта менен чабышышат. Баатырлардын найзалары калканга урунуп, бычырап сынат, кылыч зоотко тийип мокойт, айбалта болсо колдон тайып түшөт. Акыры келип баатырлар ат үстүндөгү эңишке өтүшөт. Жусуп Мамайдын “Семетей” дастаны аркылуу «оодарыш» же “эңиш” оюну жалгыз кыргыздарга гана эмес, жалпы түрк элдерине таандык деген жыйынтыкка келсек болот.

Улак тартыш да байыркы оюндардын бири жана эл арасына өтө кеңири таралган. “Улак тартыш”, “көк бөрү тартыш”, “торпок тартыш” деп үч түрдүү айтылат. Өткөн доорлордо кыргыздар тоо араларында жашагандыктан алардын малдарына бөрүлөр

тийип, тынчтык берчү эмес. Ошондон улам “көк бөрү” деп аталып калган деген ойлор айтылат. Анткени, малчыларда мылтыктары жок кезде карышкырларды жоюу анчалык онойго турган эмес. Эр жигиттер күлүк аттарга минип, карышкырды куугунтукка алышчу. Анан союл, камчы менен чапкылап жатышып өлтүрүшкөндөн кийин ат үстүндө биринен бири сала тартышып кетишчү экен. Кийинчерээк эл отурукташа баштагандан тартып “көк бөрү” “улак тартыш” менен алмашып, улуттук оюнга айланган.

Мында жигиттердин күчү, шамдагайлыгы жана атка чыйрактыгы сыналса, улакка минилген аттардын күчү жана күлүктүгү да сыналат. Тартууга берилген улактардын оордугу ар түрдүү болуп, 20-30-40 кг чейин жетет. Ал эми кыргыздын түштүгүндө улактын ордуна бир жашка чейинки музоо-торпокторду тартышат. Андай учурларда торпоктун оордугу 70 кг кем болбойт. Улак тартышка бериле турган торпоктун ичеги-карды алынып ташталат да, кан-сөөлү кетсин үчүн жана жүнү жулунбас үчүн ал бир нече саат сууга байланат.

Мисалы, Бакай Семетейге кайрылып атасы Манас жөнүндө:

Кымызга бээни байлатып,

Эңишке эрди шайлатып.

Тамаша кылып жатуучу,

Көк-бөрү тартып, ордо атып.

Эки жүз киши аттанса,

Эки жүз киши түшүүчү. (Жусуп Мамай, 1995:

104) - деген саптардан улам кыргыздар байыртадан

эле спортко, оюн-зоокко жакын экенин жана ардактап келгенин билсек болот.

Негизинен ал оюндарда элдин ой-тилеги, үмүтү, кубанычы, өкүнүчү, эрдиги, эркиндикке, тендикке умтулуусу, адилеттик, акыйкаттык үчүн болгон күрөшү камтылган. Элдин мыкты үлгүлөрү, элдик терең тарыхый-философиялык көз караштар, улуттук өзгөчөлүктөрү көрүнүп турат жана алар оозеки чыгармачылыкта кеңири белгилүү болгондугу информатордордун кошок, жоктоо ырлары аркылуу далилденди.

Адабияттар:

1. Анаркулов Х.П. (1991) Кыргыз эл оюндары. - Бишкек.
2. Бектенов З., Мусин Ю. (1978) Кыргыздын элдик оюндары. - Фрунзе.
3. Жусупов К. (1991) Кыргыздар. - Бишкек.
4. Жусупов К. (1997) Кыргыздар. 4-том. - Бишкек.
5. Жусуп Мамай. (1995) Семетей; эпос, 1-китеп. түз жана баш сөзүн жазган К. Кырбашев, сүрөтчүсү Р. Исаков. Кыргыз улуттук И.А.- Бишкек.
6. Кыргыз тарыхы, энциклопедия. (2003).-Бишкек.
7. Кошоктор. (1998) «Эл адабияты» сериясы. Том 21.- Бишкек.
8. Манас. (1959) 1 бөлүм. 2-китепче. - Фрунзе.
9. Эркин тоо газетасы (2014) №64, 12-август.

ИНФОРМАТОРЛОР

- Дунгулова Алмакан. (2004) Аксы району, Чие айылы.
 Кадырматова Касиет. (2003) Аксы району, Ак-Суу айылы.
 Сопукулова Насибү. (2003) Аксы району, Кызыл-Жар айылы

Рецензент: д.пед.н., профессор Анаркулов Х.Ф.